

یاری، سیاوش

حزب ایران به روایت اسناد ساواک

تألیف: سیاوش یاری

ویراستار: مرکز اسناد انقلاب اسلامی

تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۴

۵۲۰ ص. - (مرکز اسناد انقلاب اسلامی: ۳۶۴.

اسناد: ۴۶)

۳۲،۰۰۰ ریال. 3- 082- 419- 964 ISBN

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه: ص. [۴۹۵] - ۴۹۶.

نمایه.

۱. حزب ایران - تاریخ - اسناد و مدارک.

۲. ایران - تاریخ - پهلوی، ۱۳۲۰ - ۱۳۵۷ - اسناد و مدارک

الف، مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

ب، عنوان.

۳ ح ۴/۵/۱۵۰۴ DSR ۹۵۵/۰۸۲۳۰۴۵

کتابخانه ملی ایران. ۲۳۵۱۱-۸۴م.

حزب ایران

به روایت اسناد ساواک

www.ketab.ir

انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی

عنوان: حزب ایران به روایت اسناد ساواک

تألیف: سیاوش پاری

نوبت چاپ: اول، پاییز ۱۳۸۴

شمارگان: ۲۰۰۰ قیمت: ۳۲۰۰ تومان

حروف چینی و لیتوگرافی: انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی

چاپ و صحافی: چاپخانه مرکز اسناد انقلاب اسلامی

شابک: ۹۶۴-۴۱۹-۰۸۲-۳

ISBN: 964-419-082-3

کلیه حقوق این اثر برای ناشر محفوظ است.

نشانی: تهران، خیابان شریعتی، نرسیده به میدان قدس، روبروی پمپ بنزین اسدی، پلاک ۳۰۹۴.

مرکز اسناد انقلاب اسلامی، صندوق پستی ۱۹۳۹۵/۳۸۹۶ تلفن: ۲۲۲۱۱۱۹۳ تلفکس: ۲۲۶۱۱۱۷۴

www.irdc.org

نمایندگی‌های فروش در تهران:

- خ انقلاب اسلامی، خ ۱۲ فروردین، تلفن: ۶۶۴۶۰۱۴۶، پخش روایت
- پخش کوهسار: خ انقلاب اسلامی، خ اردیبهشت، تلفن: ۶۶۹۹۲۵۲۱
- خ انقلاب اسلامی، تلفن: ۶۶۹۱۰۲۰۳، کتابفروشی دانشکده حقوق دانشگاه تهران
- شبکه اندیشه: م انقلاب اسلامی، ابتدای خ آزادی، تلفن: ۶۶۹۲۵۱۲۷
- خ انقلاب اسلامی، بین فرصت و رامسر، تلفن: ۸۸۸۲۵۳۸۶، کتابفروشی میزان
- مرکز صریح: خ انقلاب اسلامی، مقابل در دانشگاه تهران، تلفن: ۶۶۹۵۲۱۰۸
- م فردوسی، خ سیهب قرنی، تلفن: ۸۸۸۹۷۸۱۴، روایت فتح
- پخش مقداد: انصریه، ۱۵ متری اول، تلفن: ۰۹۱۲۳۰۵۷۷۱۵
- خ شریعتی، قبل از پل سیدخندان، تلفن: ۸۸۵۰۵۵۱۳، ۱۵ فرهنگسرای اندیشه
- کتاب ما، خ شریعتی، نرسیده به میدان قدس، تلفن: ۲۲۲۱۶۰۰۷۸
- خ پاسداران، خ زمرد، تلفن: ۲۲۸۵۶۱۲۴۰۵، نشر فرهنگ و معارف اسلامی
- کتابفروشی ساقدوش، خ پاسداران، بوستان دوم، تلفن: ۲۲۹۴۹۷۶۱۰۲

فهرست مطالب

۹	 مقدمه
۱۱	 پیش‌گفتار
۱۴	 نگاهی به منابع
۲۰	 اهمیت موضوع و اسناد آن
۲۱	 درباره‌ی اسناد و شیوه‌ی تدوین آن‌ها
۲۳	 بخش اول: مدخل پژوهشی
۲۵	 فصل اول: تأسیس و تثبیت حزب ایران
۲۵	 تأسیس حزب ایران و اهداف آن
۳۲	 پایگاه طبقاتی حزب ایران
۳۴	 الحاق حزب میهن به حزب ایران
۳۷	 ائتلاف با حزب توده‌ی ایران
۵۱	 فصل دوم: حزب ایران و جبهه‌ی ملی
۵۱	 حزب ایران و ملی شدن صنعت نفت
۵۵	 حزب ایران و جبهه‌ی ملی اول
۶۰	 حزب ایران از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ تا تشکیل جبهه‌ی ملی دوم
۶۵	 حزب ایران و جبهه‌ی ملی دوم
۷۰	 حزب ایران از سال ۱۳۴۲ تا پیروزی انقلاب اسلامی
۷۷	 فصل سوم: تشکیلات و ایدئولوژی حزب ایران
۷۷	 ۱- تشکیلات حزب ایران
۷۸	 کنگره و شورای مرکزی
۷۸	 شورای مرکزی
۷۸	 کمیته‌ی مرکزی و دبیرخانه
۷۹	 کانون‌ها
۷۹	 حوزه‌ها

شرایط عضویت	۷۹
شرکت چاپ پخش	۸۰
گروه	۸۰
شعبه‌ها	۸۱
سرود و آرم حزب	۸۱
فعالیت‌های مطبوعاتی	۸۲
۲-ایدئولوژی حزب ایران	۸۲
قانون اساسی و حکومت	۸۲
سیاست خارجی	۸۷
سیاست‌های اقتصادی	۸۸
نتیجه	۹۳
گاه‌شمار	۹۷
بخش دوم: اسناد و تصاویر	۹۹
ضمائم	۴۱۳
فهرست منابع و مآخذ	۴۹۵
فهرست اعلام	۴۹۷

مقدمه

تاریخ معاصر ایران را باید یکی از پر حادثه‌ترین اعصار تاریخ ایران دانست. طی این دوره، انقلاب مشروطیت رخ داد؛ نوگرایی آغاز گردید؛ تمدن اسلامی ایرانی با تمدن غرب رودررو گردید و مهم‌تر از همه‌ی این‌ها انقلاب اسلامی به وقوع پیوست. بدون شک تمامی این حوادث را باید همچون حلقه‌های زنجیری دانست که نه تنها با یک‌دیگر، بلکه با حوادث و جریان‌های اجتماعی و سیاسی و دینی تاریخ ایران در ارتباط هستند.

یکی از این حوادث روند شکل‌گیری احزاب مختلف، گرایش‌های سیاسی و فکری متفاوت بخصوص پس از شهریور ۱۳۲۰ می‌باشد. با این‌که سابقه‌ی پیدایش احزاب در ایران و زمینه‌های شکل‌گیری آن‌ها از جهتی به عصر مشروطه برمی‌گردد؛ ولی دوره‌ی پس از شهریور بیست و بخصوص فاصله‌ی سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲ ه‍.ش در زمینه‌ی پیدایش احزاب در ایران از اهمیت بسیار زیادی برخوردار است. در این دوره به علت بی‌تجربگی و کم‌سن و سال بودن شاه و آزادی نسبی، احزاب نقش بیشتری را در اداره‌ی امور کشور در قلمروهای دولت و ملت ایفا کردند. یکی از این احزاب، «حزب ایران» بود که تا حدود زیادی ویژگی‌های یک حزب سیاسی را داشت. اعضای این حزب را گروهی از مهندسان، پزشکان و حقوق‌دانان تحصیل کرده‌ی غرب تشکیل دادند. اندکی پس از تشکیل حزب، سران آن توانستند خود و حزب را در سطح کشور مطرح ساخته و در مورد جریان‌های کلان کشور اظهار نظر و موضع‌گیری نمایند. موضع‌گیری‌های این حزب، مؤثر و کارساز بود. نفوذ حزب در مجلس و بخصوص هیأت دولت، به سران حزب امکان داد تا بهتر و زودتر بتوانند به برخی از اهداف خود جامعه‌ی عمل پیوشانند. بیشتر فعالیت‌های حزب در قالب ائتلاف در جبهه‌ی ملی صورت می‌گرفت و هم‌چون

دیگر سران جبهه‌ی ملی و احزاب وابسته به آن، سیاست‌های کلی حزب در جهت نیل به دموکراسی با قبول حکومت سلطنتی مشروطه بود. این گروه به این خط‌مشی پایبند بود تا جایی که حتی پس از اعلام لوایح انقلاب سفید شاه نیز از آن حمایت کردند.

در این پژوهش سعی گردیده تا سیاست‌ها، آرمان‌ها، موضع‌گیری‌ها و اقدامات و فعالیت‌های حزب ایران با بهره‌گیری از اسناد و منابع و نشریات، مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد، که گوشه‌ای از تاریخ معاصر ایران را روشن می‌نماید.

مرکز اسناد انقلاب اسلامی از محقق محترم، آقای دکتر سیاوش یازی که ب‌رحمت انجام پژوهش حاضر و تدوین و تنظیم اسناد آن را به عهده داشته و هم‌چنین آقای رحیم نیکبخت معاون تدوین، دکتر غلامرضا خسروی مسؤول بخش تدوین، دکتر علی آدمی مدیرگروه اسناد و دکتر عبدالرحمن حسینی فرکارشناس گروه و همکاران پرتلاش معاونت محترم انتشارات تشکر و قدردانی می‌کند.

مرکز اسناد انقلاب اسلامی

پیش‌گفتار

جهان در قرون جدید شاهد تحولات اجتماعی، سیاسی و اقتصادی مهمی بوده است. انقلاب‌های علمی، صنعتی، اجتماعی و سیاسی از جمله تحولاتی بود که ابتدا اروپا و سپس سایر نقاط جهان را تحت تأثیر قرار داد. جهان غرب با ویژگی‌های اجتماعی و سیاسی خاص خود از جمله داشتن طبقات مختلف شهرنشین، ساختارهای مذهبی غیرسیاسی، نهادهای مدنی و اجتماعی، دارای تجربه‌هایی متفاوت با دنیای شرق بوده و هست؛ حتی اروپای قرون وسطی علی‌رغم تسلط مذهب در سطح وسیع بر ارکان سیاسی و اجتماعی، تفاوت‌های اساسی با دنیای شرق از جمله کشورهای مسلمان دارد. غرب تحت شرایط خاصی صاحب نهادهای مدنی و سیاسی از جمله احزاب گردید که مهم‌ترین عامل آن رشد طبقه‌ی «بورژوازی» و شفافیت مبارزات طبقاتی بود. در واقع نهادهای مدنی و سیاسی شکل گرفته در قرون جدید، برآیند جریان‌های سیاسی و اجتماعی غرب در قرون وسطی با ویژگی‌هایی خاص خود بود. در دوران جدید مردم و در واقع طبقه‌ی بورژوازی در مقابل طبقه‌ی حاکم یعنی «فئودال‌ها»، صاحب قدرت اقتصادی و تجاری شدند و با انقلاب فرانسه در ۱۷۸۹ بورژواها قدرت سیاسی را هم به دست گرفتند. یکی از مشخصه‌های این دوران، مبارزه‌ی طبقه‌ی فئودال با طبقه‌ی نو ظهور بورژواست. حمایت روحانیون مسیحی از فئودال‌ها و شکست فئودال‌ها از بورژواها و ظهور ارزش‌های جدید و تفکرات مربوط به انسان محوری و در نهایت حاکمیت تفکرات بورژوازی (لیبرالیسم) باعث حذف فئودالیسم و کناره‌گیری مذهب و روحانیون مسیحی از مسایل اجتماعی شد. بحران‌های مربوط به کنارگذاری فئودالیسم و بورژوا مذهب، به همراه رشد جریان‌های صنعتی شدن، شهرنشینی و ناسیونالیسم، باعث

ایجاد چالش و شکاف‌هایی در جوامع غربی شد. این شکاف‌ها و تمایزات خود باعث به وجود آمدن احزاب شد. بنابراین زمانی احزاب سیاسی در اروپا شکل گرفتند که ساختارهای سیاسی و مذهبی قدیم به طور کلی دگرگون گشته بودند. احزاب در این زمان بخوبی توانستند به عنوان نمایندگان مردم هم به مجلس راه پیدا کنند و هم قوه مجریه را با مکانیزم خاص خود به دست گیرند. اکنون مردم می‌توانستند نمایندگان خود را جهت اخذ تصمیم‌های سیاسی کشور از طریق آن‌ها به منظور تصدی مقام‌های سیاسی و غیر آن انتخاب کنند. با راه‌یابی مردم و در واقع نمایندگان آنان از طریق انتخابات به عالی‌ترین مراکز، تصمیم‌گیری‌های سیاسی، اقتصادی، قضایی و دموکراسی قوام و دوام پیدا کرد. این دموکراسی بر پایه‌ی احزاب سیاسی قرار داشت؛ اما از آن‌جا که در کشورهای جهان سوم و از جمله کشورهای اسلامی در خاورمیانه، ساختارهای اجتماعی، اقتصادی و سیاسی با اروپا تفاوت اساسی دارد، از یک طرف تحولات مورد نظر خیلی دیرتر در این کشورها روی داد و از طرف دیگر با توجه به همان تفاوت‌ها، نهادهای شکل گرفته در واقع سایه‌ای از واقعیت چنین نهادهایی بود، لذا نتوانست کارایی و توانایی لازم را داشته باشد؛ مضاف بر این در کشوری مثل ایران به دلایل مختلف از جمله وجود روحانیت پرنفوذ و قدرتمند، احزاب تنها به عنوان نهادهایی با درجه و اهمیتی کمتر از روحانیت و به مراتب ضعیف‌تر از آن از نظر نفوذ و تأثیر در لایه‌های مختلف اجتماعی بویژه لایه‌های پایین جامعه‌ی شهری و روستایی بودند. به عبارت دیگر ساختارهای اجتماعی و سیاسی در ایران به گونه‌ای بوده و هست که احزاب نمی‌توانند کارکرد زیادی داشته باشند.

با تمام این اوضاع و احوال دوره‌هایی را در تاریخ ایران می‌توان یافت که احزاب توانسته‌اند مجالی برای خودنمایی پیدا کنند. در چنین ادواری بخشی از روحانیت نیز که مایل به فعالیت سیاسی بوده یا در داخل حزب به فعالیت پرداخته و یا کمی فزاتر از آن به عنوان حامی حزب عمل کرده‌اند. البته روحانیت در حد مرجعیت هیچ‌گاه خود را در حصار احزاب سیاسی محصور و محدود نکرده است.

پس از شهریور ۱۳۲۰ ه‍.ش که قوای اشغالگر به دیکتاتوری رضاخان پایان دادند؛ و به علل دیگر از جمله اوضاع سیاسی جهان آن روز، کم سن و سال بودن شاه جدید (پهلوی

دوم) و ضرورت دوری از سیاست‌های رضاخان از جانب وی به قصد دلجویی از مردم برای علما و روشنفکران، فرصتی پیدا شد که بتوانند خودنمایی کنند. در همین زمان احزاب مختلف شکل گرفتند. مطابق قانون اساسی مشروطه، شاه تنها بایستی سلطنت می‌کرد و این مجلس و دولت بودند که اداره‌ی امور را در دست داشتند. با این حال در همین دوره هم مشکلات فراوان بود، زیرا هیچ‌گاه دولتی که مبتنی بر آرای واقعی مردم باشد و یا مطابق ساز و کارهای مرسوم دموکراسی قدرت یافته باشد، بر سر کار نیامد. حزب ایران از جمله احزابی بود که در این دوره شکل گرفت.

این حزب، از سال ۱۳۲۱ ه‍.ش (سال تأسیس) تا سال ۱۳۵۷ ه‍.ش و حتی کمی پس از آن به حیات سیاسی خود ادامه داد و با فراز و نشیب‌های فراوان منشأ تحولات و اقدامات زیادی گردید. بررسی اقدامات و سیر تحولات تاریخی این حزب از جهات گوناگون دارای اهمیت و در عین حال حساسیت است. بسیاری از اعضای حزب ایران در دوره‌های مختلف در مصدر امور اجرایی در حد وزارت و حتی نخست‌وزیری بودند، که از جمله می‌توان به احمد زینک‌زاده، غلامعلی فریور، اللهیار صالح، کریم سنجابی و شاهپور بختیار اشاره کرد. از طرف دیگر در دوره‌های مختلف مجلس، حزب ایران نمایندگان داشته و در شهرستان‌های مختلف و تقریباً در سراسر کشور دارای شعبات حزبی بوده و در برخی از حوادث و جریان‌های تاریخ معاصر ایران از جمله تحصن‌ها، اعتصاب‌ها و میتینگ‌ها دست داشته و حتی در بعضی از مواقع بانی آن‌ها بوده است. این حزب ارگان‌هایی نیز داشته که با انتشار مقاله‌ها و گزارش‌های مختلف و اعلامیه‌ها و اطلاعیه‌های حزبی در جهت آگاهی بخشیدن و یا تثبیت حاکمیت می‌کوشیده‌اند. با این حال گزارش‌هایی جسته و گریخته در مورد وابستگی برخی اعضای این حزب به ساواک وجود دارد که همه‌ی این موارد اقتضای آن دارد که در پرتو اسناد و مدارک موجود، عملکرد و اقدامات این حزب مورد نقد و بررسی قرار گیرد. با توجه به این مهم، پژوهش حاضر صورت گرفته است که در پی یافتن پاسخ سؤال‌های زیر می‌باشد:

۱- حزب ایران در چه سالی و تحت چه شرایطی تأسیس شد؟

۲- مؤسسان اولیه‌ی آن چه کسانی بودند و چه اهدافی از تشکیل این حزب در سر

می‌پروراندند؟

- ۳- جایگاه و پایگاه طبقاتی مؤسسان اولیه‌ی حزب چه بوده است؟
- ۴- چرا حزب ایران فاقد ایدئولوژی مشخص و منسجم می‌باشد؟
- ۵- حزب ایران چه نوع حکومتی را برای ایران مناسب می‌دانست و در راستای این هدف، چه اقداماتی انجام داد؟
- ۶- علت ائتلاف حزب ایران با حزب توده‌ی ایران چه بود و این ائتلاف چه نتایجی برای جامعه‌ی ایران و حزب‌های مذکور به همراه داشت؟
- ۷- حزب ایران در مورد غایله‌ی آذربایجان چه موضعی گرفت و چه نقشی در مورد آن ایفا کرد؟
- ۸- سرنوشت حزب ایران و سران آن پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ هـ.ش چه شد؟
- ۹- جایگاه و نقش حزب ایران در جبهه‌ی ملی اول، دوم و سوم چه بود؟
- ۱۰- چرا پس از ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ هـ.ش فعالیت‌های سیاسی حزب ایران فروکش کرد؟
- ۱۱- ارتباط حزب ایران با گروه‌ها و شخصیت‌های مذهبی چگونه بود؟ و اساساً حزب ایران چه نقشی برای دین در حوزه‌ی سیاست قابل بود؟
- ۱۲- دیدگاه حزب ایران در مورد سیاست و روابط خارجی ایران با دولت‌های انگلیس، روسیه و آمریکا چه بود؟
- ۱۳- تشکیلات حزب ایران، ساختار حزبی آن و گستره‌ی جغرافیایی حزب مذکور در چه سطحی بود؟

نگاهی به منابع

در مورد منابع، گرچه تنوع و فراوانی اسناد و مدارک ممکن است محقق را در راه‌یابی بهتر به حقیقت رهنمون باشد، ولی بسیاری از مطالب کتاب‌ها و گزارش‌های اسناد را نمی‌توان به سادگی قبول کرد؛ لذا بایستی با بررسی دقیق و موشکافانه، مطالب مطروحه در اسناد، کتاب‌ها، روزنامه‌ها و مطبوعات به اصول کلی قابل قبولی دست یافت و بسیاری از حقایق را مشخص و ابهامات را برطرف ساخت. در مورد احزاب که از ویژگی‌های خاص خود برخوردارند، علاوه بر وقایع و حوادث می‌بایست شخصیت‌ها و

وابستگی‌ها و بنیادهای فکری، سیاسی، اقتصادی و حتی اجتماعی آنان را مد نظر قرار داد. خوشبختانه یا متأسفانه به علت نفوذ ساواک به عالی‌ترین مراکز تصمیم‌گیری حزب ایران، حتی سرّی‌ترین تصمیمات و سخنان سران حزب از دید ساواک مخفی نمانده و در گزارش‌های ساواک انعکاس یافته و این گزارش‌ها اکنون در آرشیو مرکز اسناد انقلاب اسلامی موجود و روشن‌گر بسیاری از ابهامات است. به صورت اجمالی منابع و مآخذ را می‌توان به صورت زیر دسته‌بندی کرد:

- ۱- اسناد موجود در آرشیو مراکز اسنادی چون آرشیو مرکز اسناد انقلاب اسلامی، سازمان اسناد ملی ایران و مؤسسه‌ی مطالعات تاریخ معاصر؛
- ۲- روزنامه‌ها و مطبوعات بخصوص ارگان‌های حزبی ایران چون جبهه‌ی آزادی؛
- ۳- کتاب‌ها، خاطرات، تصاویر و...؛
- ۴- صورت مذاکرات مجلس در دوره‌های مختلف بخصوص دوره‌های چهاردهم تا هجدهم.

در میان مراکز اسنادی، مرکز اسناد انقلاب اسلامی با چند هزار سند در مورد حزب ایران، غنی‌ترین مرکز اسنادی است؛ ولی اسناد این مجموعه تنها به زمان تأسیس ساواک در سال ۱۳۳۶ ه‍.ش و سال‌های پس از آن برمی‌گردد. هدف پژوهش حاضر نیز انتشار این اسناد است که از اهمیت بسیار زیادی برخوردارند. این اسناد شامل بولتن‌های خبری، گزارش‌های مختلف از جلسه‌های حزب و سران آن، میتینگ‌ها، گردهمایی‌ها و حتی گزارش‌ها و صحبت‌های دو نفره‌ی اعضای حزب ایران است. با استفاده از این اسناد بسیاری از مسائل حزب ایران از جمله روابط درون حزبی و اختلافات سران حزب، ایدئولوژی حزبی، مناسبات حزب ایران با دیگر احزاب و روحانیون، دیدگاه حزب ایران در مورد نوع حکومت و حکومت پهلوی و روابط خارجی ایران روشن می‌گردد. این اسناد که شامل بیش از بیست پرونده است تحت عنوان حزب ایران، جبهه‌ی ملی و یا تحت عنوان اشخاص حزب ایران از جمله اللهیار صالح، ابوالفضل قاسمی و شاهپور بختیار در آرشیو مرکز اسناد انقلاب اسلامی نگهداری می‌شوند که اسناد این مجموعه از میان آنان انتخاب و گزینش و برخی تصحیح و بازنویسی و براساس ترتیب تاریخی تنظیم و تدوین گردیده‌اند.

در آرشیو مؤسسه‌ی مطالعات تاریخ معاصر، کمی بیش از یک‌صد سند در مورد حزب ایران یافت می‌شود که از حیث محتوا ارزش و اعتبار علمی زیادی ندارند و بیشتر تلگراف‌هایی هستند که در مورد وقایع سی‌تیر ۱۳۳۱ ه‍.ش از شهرستان‌های مختلف و از طرف افراد وابسته به حزب ایران و شاخه‌ی حزب ایران در آن شهرستان‌ها به تهران مخابره شده‌اند و جز اعلام وفاداری و حمایت از دولت دکتر مصدق، مطلب دیگری در آن‌ها یافت نمی‌شود. با این حال همین اسناد با توجه به منحصر به فرد بودن‌شان، ارزش و اهمیت خاص خود را دارند.

در سازمان اسناد ملی ایران نیز حدود سی‌صد سند در مورد حزب ایران موجود است که برخی از این اسناد توسط همین سازمان منتشر گردیده است. گرچه ارزش علمی و حوزه‌ی مباحث این اسناد، از مجموعه‌ی اسناد مؤسسه‌ی مطالعات تاریخ معاصر بیشتر است؛ ولی عموم مطالب این اسناد، شامل مطالب اقتصادی است که به طور مستقیم به سیاست‌های اقتصادی و یا عملکرد اقتصادی حزب ایران نمی‌پردازند، بلکه گزارش عملکرد و اقدامات افرادی از اعضای حزب شاغل در اداره‌های مختلف بخصوص دارایی است؛ لذا نمی‌توان این سیاست‌ها را که خط مشی کلی مالی و اقتصادی دولت است به حزب ایران نسبت داد، گرچه پر واضح است که نمی‌توان نفوذ افکار افراد وابسته به حزب ایران را در آن‌ها نادیده گرفت.

تاکنون به طور مستقل کتاب و یا حتی مقاله‌ای پژوهشی در مورد حزب ایران نوشته نشده است، ولی در لابه‌لای خاطرات، تاریخ‌های عمومی و... مطالب قابل توجهی در مورد حزب ایران یافت می‌شود. در ادامه‌ی این گفتار به بررسی کم و کیف پاره‌ای از این کتاب‌ها پرداخته می‌شود. برخی از این آثار، کتاب‌سند هستند و با احتساب جدیدترین کتاب‌سندی که توسط مرکز اسناد ریاست جمهوری به چاپ رسیده، سه کتاب‌سند در مورد حزب ایران موجود است. مهمترین این‌ها «حزب ایران (مجموعه‌ای از اسناد و بیانیه‌ها ۱۳۲۳-۱۳۳۲ ه‍.ش)» است که به کوشش مسعود کوهستانی‌نژاد به چاپ رسیده است. این کتاب، همان طور که از اسم آن پیداست، مجموعه‌ای از اسناد (یک‌صد و هشتاد سند) و بیانیه‌های حزب مذکور از سال ۱۳۲۲، یعنی از آغاز تأسیس این حزب تا سال ۱۳۳۲ است که به طور عمده بر اساس مطالب جراید وقت - که به نوعی ارگان

حزب ایران محسوب می‌شده‌اند، تنظیم گردیده است. ازجمله این جراید می‌توان «جبهه»، «جبهه‌ی آزادگان»، «شفق»، «اخبار ایران» و «نبرد امروز» را نام برد. برخی از اسناد این کتاب از سازمان اسناد ملی ایران تهیه شده است. تلاش محقق در جهت جمع‌آوری بیانیه‌ها، مقاله‌ها و سخنرانی‌های سران حزب از روزنامه‌ها - که تا حدود زیادی پژوهشگران دیگر را از مراجعه به این جراید بی‌نیاز می‌سازد، - شایسته‌ی تقدیر فراوان است. در مقدمه‌ی سی صفحه‌ای کتاب نیز، تاریخچه‌ی مختصری از حزب ایران از تأسیس تا کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ و نقد مختصری از منابع مربوط به این حزب ارایه گردیده است.

از دیگر کتاب‌های سندی که در ارتباط با حزب ایران منتشر گردیده «اسنادی از احزاب سیاسی در ایران (حزب ایران - حزب سعادت ملی ایران)» از مجموعه آثار مرکز اسناد ریاست جمهوری است که به کوشش روح‌الله بهرامی تهیه و تنظیم گردیده است. در این مجموعه، بیش از یک‌صد سند شامل مکاتبات ارگان‌ها و سازمان‌های مختلف با نخست‌وزیری در مورد حزب مذکور به چاپ رسیده است. اطلاعات این اسناد بخصوص در مورد شعبه‌های مختلف حزب در شهرستان‌ها و نقش آن‌ها در مسائل سیاسی حایز اهمیت فراوان است.

سازمان اسناد ملی ایران نیز کتابی تحت عنوان «اسناد احزاب سیاسی ایران (۱۳۲۰-۱۳۳۰)» به کوشش بهروز طیرانی به چاپ رسانده که در جلد اول این مجموعه‌ی دو جلدی، هفتاد سند ازجمله مرام‌نامه، برخی اعلامیه‌ها و بیانیه‌های حزب درباره‌ی موضوع‌های مختلف، گزارش‌های شهربانی از حوادث و وقایع شهرستان‌های مختلف که حزب ایران به نحوی در آن دست داشته و... آمده است. این اسناد به‌خوبی حوزه‌ی گسترده‌ی فعالیت حزب ایران را در سراسر کشور نشان می‌دهد. با این حال بیشتر این اسناد مربوط به شاخه‌ی گیلان و خراسان حزب مذکور است.

یک دسته از منابع حزب ایران، کتاب‌ها و یا خاطراتی است که افراد وابسته به حزب ایران به جای گذاشته‌اند. برخی از این خاطرات توسط خود آنان و برخی توسط دیگران تهیه و تنظیم گردیده‌اند. ازجمله مهم‌ترین این منابع، خاطرات «احمد زیرک‌زاده» با عنوان «پرسش‌های بی‌پاسخ در سال‌های استثنایی» است که به کوشش «دکتر ابوالحسن ضیاء

ظریفی» و «دکتر خسرو سعیدی» به چاپ رسیده است. بیش از نیمی از خاطرات زیرک‌زاده که پس از فوت وی به چاپ رسیده، موضوع‌ها و مباحث نظری است که به طور مستقیم ارتباطی با حزب ایران ندارد، ولی می‌تواند روشنگر و گویای بسیاری از عقاید و افکار وی به عنوان یکی از سران برجسته‌ی حزب ایران باشد و ما را در تبیین و تشریح موضع‌گیری‌های سیاسی، اقتصادی و ایدئولوژیکی حزب راهنمایی کند. بخش دیگری از خاطرات وی درباره‌ی موضوع‌هایی غیر از ایران است و تنها حدود یک سوم از کتاب فوق، خاطرات نام‌برده در ارتباط با حزب ایران است که البته در مقایسه با خاطرات اللهیار صالح و شاهپور بختیار و کریم سنجابی حداقل از نظر کمی از اهمیت بسیار بیشتری برخوردار است و می‌تواند مسائل مختلفی چون موضع‌گیری حزب ایران در مورد امتیازهای نفتی، نقش حزب ایران، در ملی شدن صنعت نفت، میزان نفوذ حزب ایران در جبهه‌ی ملی و هیأت دولت، شناخت اعضای حزب ایران، ائتلاف حزب ایران با حزب توده‌ی ایران موضع حزب ایران در مورد فرقه‌ی دموکرات آذربایجان و عملکرد آن و هم‌چنین ایدئولوژی حزب ایران را برای پژوهشگران روشن نماید.

خاطرات شاهپور بختیار به طور کلی فاقد ارزش و اعتبار علمی در مورد حزب ایران است و جز یکی دو بار که به طور مختصر اشاره‌ای به حزب ایران نموده، مطلب قابل توجهی در مورد این حزب ندارد. کتابی که کریم سنجابی تحت عنوان «امیدها و ناامیدی‌ها» نوشته و از انتشارات جبهه‌ی ملیون در لندن است نیز، بندرت به حزب ایران پرداخته است. سخنان وی در این کتاب که مجموعه‌ای از پرسش‌ها و پاسخ‌هاست، بیشتر در مورد جبهه‌ی ملی و اعضای آن به اعتبار اشخاص است نه احزاب. با این حال مطالب وی در مورد آخرین تلاش‌های جبهه‌ی ملی - که حزب ایران نیز یکی از احزاب تشکیل دهنده‌ی آن بود - در آستانه‌ی پیروزی انقلاب و اندکی پس از آن جالب توجه است.

کتاب خاطرات اللهیار صالح که توسط خسرو سعیدی از اعضای حزب ایران در سال ۱۳۶۷ به چاپ رسیده، زندگی اللهیار صالح یکی از اعضای سرشناس حزب ایران را از دوران تولد تا درگذشت او در بر می‌گیرد. متأسفانه مطالب کمی از کتاب فوق به فعالیت صالح در حزب ایران پرداخته است. به عبارت دقیق‌تر، از این کتاب دوستان و چند

صفحه‌ای تنها حدود سی صفحه در مورد ارتباط صالح با حزب ایران و جبهه‌ی ملی است که صالح به نمایندگی از حزب ایران اقدامات و وظایفی را در آن جبهه به عهده داشته است. بهترین مطالب کتاب مربوط به تحلیل‌های صالح در مورد علل ائتلاف حزب ایران با حزب توده‌ی ایران می‌باشد.

رسول مهربان هم یکی از اعضای اخراجی حزب ایران است که کتابی با عنوان «بررسی مختصر احزاب بورژوازی لیبرال در مقابله با جنبش کارگری و انقلابی ایران» به چاپ رسانده است. مهربان که پس از شکست فرقه‌ی دموکرات آذربایجان به علت طرف‌داری از این غایله، از حزب ایران اخراج شد، در کتاب خود در بیان آرا و عقاید خود لحنی غیر علمی به خود گرفته و حزب ایران و سران آن را بخصوص در ارتباط با حزب توده‌ی ایران و جریان مارکسیسم در ایران، مورد طعن و سرزنش قرار می‌دهد و آنان را نوکر دربار و همکار ساواک می‌نامد. در کتاب وی، گرایش به حزب توده‌ی ایران و اندیشه‌های مارکسیستی به طور کامل مشهود است. در این اثر، مطالب فراوانی در مورد حزب ایران می‌توان یافت و نقش حزب ایران در مسأله‌ی ملی شدن صنعت نفت بخوبی توصیف و تبیین گردیده است. این کتاب در میان کتاب‌های مورد استفاده در این تحقیق، تنها کتابی است که در آن به فرجام حزب ایران و آخرین تکاپوی این حزب و سران آن و اختلافاتشان حتی پس از پیروزی انقلاب اسلامی اشاره شده است.

یکی دیگر از کتاب‌هایی که مطالب مختصر و مفیدی را در مورد حزب ایران و بویژه پایگاه و جایگاه قومی و طبقاتی سران و مؤسسان حزب ارائه می‌دهد، کتاب «ایران بین دو انقلاب» اثر پرواند آبراهامیان است. این اثر همان طور که از نام آن پیداست؛ درآمدی بر جامعه‌شناسی سیاسی معاصر ایران است که بنیادهای اجتماعی سیاست در ایران را مورد تحلیل قرار داده و چگونگی تأثیر تدریجی توسعه‌ی اقتصادی - اجتماعی بر زندگی سیاسی در ایران را از انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی بررسی می‌کند. اشاره‌هایی که در مورد حزب ایران در این کتاب آمده، مبتنی بر مطالب ارگان‌های حزبی حزب مذکور است و جدولی که درباره‌ی پایگاه قومی و طبقاتی مؤسسان حزب ایران و سوابق فعالیت‌های آنان آرایه می‌دهد جالب توجه است.

از دیگر منابع بسیار مهم حزب ایران، روزنامه‌ها و بخصوص ارگان‌های حزبی است.

از مهم‌ترین ارگان‌های حزبی «حزب ایران» می‌توان به هفته‌نامه‌ی «جبهه» و سپس «جبهه‌ی آزادگان» اشاره کرد. البته هفته‌نامه‌های «باستان»، «نبرد امروز» و «جوانان ایران» نیز از دیگر نشریاتی بودند که یا به طور هم‌زمان و یا در صورتی که به هر دلیل انتشار ارگان مرکزی حزب متوقف می‌شد، به جای آن منتشر می‌شدند. در شهرستان‌ها نیز شماره‌هایی از جریده‌ی «ندای کاشان» ارگان شاخه‌ی کاشان حزب ایران و خبری از انتشار «جریده‌ی شیراز» در همان شهر در دست است. احتمال می‌رود جراید دیگری نیز از سوی شعبه‌های حزب در شهرهایی مانند رشت و مشهد و... منتشر شده باشند.^(۱)

بسیاری از مطالب و مباحث مربوط به افکار و عقاید سیاسی، اقتصادی و اجتماعی حزب ایران و افراد و اعضای آن در لای همین روزنامه‌ها موجود است. اعلامیه‌ها و اطلاعیه‌های حزبی نیز در ارگان‌های حزبی منتشر می‌گردید. وقایع و جریان‌های روز تاریخ ایران و جهان، اخبار حزبی، موضع‌گیری‌های حزب ایران در مورد حوادث مختلف نیز در ارگان‌های حزب ارایه می‌گردید. متأسفانه این روزنامه‌ها بیشتر در سال‌های ۱۳۲۰-۱۳۳۲ منتشر شده‌اند و پس از کودتای ۲۸ مرداد، فضا برای فعالیت‌های سیاسی و هم‌چنین مطبوعاتی تیره و تار گردید؛ لذا بررسی عملکرد احزاب و ازجمله حزب ایران پس از این کودتا با مشکلات فراوانی در ارتباط با منابع و مآخذ روبه‌رو است.

اهمیت موضوع و اسناد آن

پژوهش حاضر از جهات مختلف، از تحقیقاتی که تاکنون درباره‌ی حزب ایران صورت گرفته، متمایز و متفاوت است. نخست این که مجموعه‌ی اسنادی که ارایه گردیده منحصر به فرد و بی‌نظیر بوده و شامل گزارش‌های ساواک از جلسه‌ها و گردهم‌آیی‌ها و گنگره‌های مختلف حزب ایران و هم‌چنین بولتن‌های خبری است که در هیچ جای دیگر یافت نمی‌شود. گزارش افراد نفوذی ساواک از جلسه‌های مخفیانه‌ی حزب از اهمیت و اعتبار بیشتری برخوردار است. با این حال نباید همه‌ی این گزارش‌ها را به طور کامل و تمام

۱. مسعود کوهستانی‌نژاد، حزب ایران، مجموعه‌ای از اسناد و بیانیه‌ها ۱۳۲۰-۱۳۳۲، شیراز، تهران ۱۳۷۹.

پذیرفت و از این لحاظ، دیدگاه انتقادی لازم است.

از طرف دیگر تاکنون پژوهشی در مورد حزب ایران به صورت مستقل صورت نگرفته است و چند کتابی که در مورد این حزب منتشر شده، همگی مجموعه‌ای از اسنادند و مدخل پژوهشی در مورد حزب ایران ارائه نداده‌اند، تنها در یک مورد «مسعود کوهستانی‌نژاد» در حدود سی صفحه درباره‌ی این حزب آن هم تنها تا سال ۱۳۳۲ نگاشته است. در حالی که در پژوهش حاضر تاریخچه، عملکرد و اقدامات حزب ایران در تمام طول تاریخ این حزب از ۱۳۲۳ تا ۱۳۵۷ و حتی اندکی پس از آن مورد نقد و بررسی قرار گرفته است. اهمیت این کار بیشتر از آن‌رو است که این امر از زاویه‌ی دید اسناد و در پرتو اسناد معتبر مراکز مختلف اسنادی بویژه مرکز اسناد انقلاب اسلامی صورت گرفته است.

درباره‌ی اسناد و شیوه‌ی تدوین آن‌ها

اسناد مجموعه‌ی حاضر، همان‌طور که قبل از این نیز گفته شد، عموماً اسناد مربوط به آرشیو سازمان اطلاعات و امنیت کشور (ساواک) می‌باشد که محدوده‌ی سال‌های ۱۳۳۶ - تا ۱۳۵۷ هـ را در برمی‌گیرد این اسناد اکنون در آرشیو مرکز اسناد انقلاب اسلامی بایگانی و نگهداری می‌شود که شامل گزارش‌های عوامل ساواک از جلسه‌های مختلف حزب ایران اعم از علنی و غیر علنی، بولتن‌های خبری، نشریات داخلی حزب در قالب جبهه‌ی ملی، گزارش ساواک از تمامی اعمال و رفتار و سخنان سران یا اعضای حزب ایران در سراسر کشور و... است.

این اسناد در آرشیو مرکز در دو پرونده با همین عنوان بایگانی و نگهداری شده است. علاوه بر پرونده‌ی موضوعی حزب ایران پرونده‌هایی نیز با عنوان اعضای برجسته‌ی حزب چون الهیار صالح، کریم سنجابی، ابوالفضل قاسمی و شاهپور بختیار در آرشیو مرکز موجود است که البته از اسناد سازمان اسناد ملی و مؤسسه‌ی مطالعات تاریخ معاصر هم - همان‌طور که گفته شد - استفاده شده است.

طبیعی است که تمامی اسناد مربوط به حزب ایران در این مجموعه گردآوری شده است و تدوین‌کننده‌ی اسناد مجبور بوده که از میان صدها و بلکه هزاران سند، این اسناد

را انتخاب و گزینش نماید. در این مجموعه، جز در مواردی که متن سند ناخوانا بوده و بازنویسی شده، تصویر اسناد ارایه گردیده است.

گرچه در مراحل اولیه‌ی انجام این کار، سیاست مرکز بر بازنویسی تمامی اسناد بود که این کار نیز صورت گرفت، ولی با این حال در مراحل پایانی کار بنا بر آن شد که تنها اسنادی بازنویسی گردند که خوانا نیستند. ترتیب اسناد هم براساس ترتیب تاریخی بوده و عبارات و کلماتی که برای توضیح بیشتر اضافه گردیده در داخل کروشه گذاشته شده است.

در آخر هم تصاویر و ضمائم اضافه شده است که در شناخت هر چه بیشتر حزب ایران به خواننده کمک می‌کند. مهم‌ترین ویژگی اسناد مجموعه‌ی حاضر را می‌توان منحصر به فرد بودن آن‌ها دانست. این اسناد بخوبی روابط درون حزبی و فعالیت‌های پیدا و پنهان حزب ایران و نحوه‌ی ارتباط آن با جبهه‌ی ملی در دوره‌های مختلف و موضع‌گیری‌های این حزب در مقاطع مختلف تاریخ را نشان می‌دهد. بدون شک بدون ارایه و چاپ اسناد مجموعه‌ی حاضر، هرگونه تحقیقی پیرامون این حزب به طور کلی ناقص خواهد بود؛ لذا به تحقیق می‌توان گفت چاپ اسناد مجموعه‌ی حاضر، گامی مهم و اساسی جهت شناخت بیشتر و بهتر حزب ایران است.

سیاوش یاری